

В. А. ІЛЛІНСЬКА

СКІФСЬКІ СОКИРИ

Важливим завданням археології скіфського періоду продовжує залишатися вивчення різних категорій речей скіфської культури. Типологія, з'ясування генезису і еволюції форм предметів протягом скіфського періоду, уточнення ареалу їх поширення — все це дає в руки дослідників важливі археологічні джерела. Такі роботи мають велике значення для розуміння скіфської культури в цілому, дозволяють чіткіше виділяти своєрідність її локальних груп, допомагають визначати напрямки міжплемінних культурних і торговельних зв'язків, сприяють розробці хронології і багатьох інших питань.

Спеціальні дослідження, присвячені різним видам скіфського озброєння, проведені П. Д. Рау, Б. З. Рабіновичем, А. П. Манцевич, В. Гінтерсом, Г. І. Мелюковою, внесли важливий вклад в розробку скіфської проблеми¹. Ця стаття підсумовує досвід вивчення провушних сокир у скіфських і нескіфських племен Північного Причорномор'я. Скіфські сокири, на відміну від ряду інших речей скіфського типу, виявилися не висвітленими в спеціальних дослідженнях². Окремі висловлювання про сокири є в працях М. І. Ростовцева і Б. М. Гракова. Докладніше питання про бойові сокири розглядає Г. І. Мелюкова в праці, присвяченій скіфському озброєнню.

Поява залізних провушних сокир на півдні Східної Європи відноситься до скіфської пори. Це був важливий крок у розвитку стародавнього виробництва.

Загальновідомо, як високо оцінював Ф. Енгельс історичне значення винаходу скіфських сокир³. Він відносив їх до тієї категорії найважливіших технічних удосконалень, які відіграли вирішальну роль в розвитку економіки стародавнього суспільства. Поява залізного плуга, що рухався за допомогою сили свійських тварин, заступа і сокири, які забезпечили можливість розчистки під оранку значних земельних угідь, обумовила швидке піднесення виробничих сил, ство-

¹ Б. З. Рабінович, Шлеми скифского периода, Труды отдела истории Государственного Эрмитажа, т. I, Л., 1941; А. П. Манцевич, О скифских поясах, СА, VII, 1941; А. И. Мелюкова, Вооружение, войско и военное искусство скифов, автореферат канд. диссертации, М., 1950; P. Rau, Die Gräber der frühen Eisenzeit im unteren Wolgagebiet, Покровск, 1929; W. Ginters, Das Schwert der Skythen und Sarmaten in Südrussland, Vorgeschichtliche Forschungen, Берлин, 1928.

² Незважаючи на численні знахідки скіфських сокир, збирання відомостей про них виявилось досить важкою справою. В ряді публікацій про розкопки є повідомлення про їх знахідки, але немає зображень. Деякі сокири зникли з музейних збірок. Про зовнішній вигляд багатьох з них можна судити лише по схематичних рисунках А. А. Спицина, які зберігаються в архіві Інституту археології АН СРСР.

³ Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави, Держполитвидав, 1951, стор. 25, 168.

рила передумови для переходу суспільства на новий, вищий ступінь розвитку.

Особлива роль сокири в житті і господарстві стародавнього населення Північного Причорномор'я знайшла своє відбиття в ряді повідомлень античних авторів. Говорячи про походження скіфів, Геродот (IV, 5—7) повідомляє про те, що в скіфській землі, при синах першої людини на ім'я Таргітай, з неба впали золоті предмети — плуг, ярмо, сокира і чаша.

Варте уваги, що як «священні дари неба», які були предметами поклоніння у скіфів, тут фігурують основні знаряддя праці, поява яких відіграла велику роль в житті скіфського населення.

Розглядаючи цю легенду, Б. М. Граков прийшов до висновку, що в ній поєднуються міфологічні уявлення пришедших кочових скіфів і місцевих землеробських племен, які жили в Нижньому Подніпров'ї з

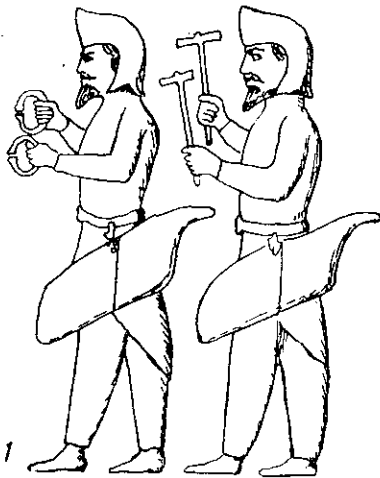

Рис. 1. Зображення воїнів в скіфському одязі з бойовими сокирами: 1 — на рельєфі Персепольського палацу; 2, 3 — на перських печатках.

доскіфського часу і були етнічно споріднені пришедшим скіфам, внаслідок чого ця легенда в дуже ранній час набула загальноскіфського значення¹.

В іншому місці Геродот (IV, 70) згадує про сокири як про один з основних видів скіфського озброєння. Говорячи про звичай кочових скіфів, він повідомляє, що при здійсненні обряду побратимства скіфи опускали в посудину, де знаходилося вино з кров'ю, меч, стріли, сокиру і дротик. Юлій Полідевік називає сокиру скіфською зброєю².

Перейдемо до опису сокир, відомих нам по знахідках в пам'ятках скіфського часу Північного Причорномор'я.

Залізні провушні сокири з Північного Причорномор'я відомі в кількості до 60 екземплярів. Вони діляться нами на дві основні групи:

¹ Б. Н. Граков, Скифский Геракл, КСИИМК, вып. XXXIV, стор. 9; Б. Н. Граков, А. И. Мелюкова, Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время, ВССА, стор. 42, 43.

² Юлий Полидевк, Словарь о варварском вооружении, СК, т. I, стор. 589.

робочі і бойові, кожна з яких в свою чергу підрозділяється на окремі типи та їх варіанти. Крім залізних сокир, відомі і бронзові декоративні сокирки.

Робочі сокири

Залізні робочі сокири скіфського часу в Північному Причорномор'ї стали відомі лише в результаті археологічних досліджень, проведених протягом післявоєнного періоду¹. Їх небагато, всього дев'ять екземплярів. Робочі сокири відрізняються від бойових як формою, так і наявністю слідів використання в роботі. Більшість з них знайдена на поселеннях, і лише окремі екземпляри були виявлені в складі поховального інвентаря. По типах вони діляться на тонкообушні і товстообушні.

До першого типу належать сокири з клиновидною лопаттю і прямокутним у плані та перерізі обухом. Лобний бік прямий, тильний бік паралельний лобному в обушній частині, а в лопатевій — трохи розширюється до леза. Лезо пряме або слабо вигнуте і трохи скошене до тильного боку. Характерну особливість даного типу складає значна ширина обуха при невеликій його товщині. Провух круглий, розташований звичайно на місці переходу від обуха до лопаті.

Подібні сокири були знайдені:

1. На Кам'янському городищі в шарі IV ст. до н. е. (рис. 2, 2²). Лезо цієї сокири виявилось дуже збитим і затупленим в роботі. Обух неправильної чотирикутної форми.

2. На поселенні поблизу с. Островецька під Харковом³, в зольнику з культурними залишками IV ст. до н. е. (рис. 2, 5). Обрис обуха округлі, лезо гостре, трохи вигнуте.

3. На городищі гето-дакійської культури IV—III ст. до н. е., поблизу с. Бутучені в Молдавії (рис. 2, 1)⁴.

4. На городищі юхнівської культури поблизу с. Торфель (рис. 2, 9)⁵.

5. На городищі юхнівської культури біля с. Олександрівка поблизу Курська (рис. 2, 8), яке відноситься до IV ст. до н. е.⁶

У обох юхнівських сокир провух знаходиться ближче до кінця обуха.

6. До цієї ж групи слід віднести, очевидно, сокиру, знайдену в кургані другої половини VI ст. до н. е. (Переясятиха під Києвом) (рис. 2, 4)⁷. Форма її істотно відрізняється від усіх відомих нам бойових сокир. В той же час прямокутні обрис обуха, значна його ширина при невеликій товщині, місце і форма провуха є досить характерними для робочих сокир.

7. З цим же типом зближається плоска тонкообушна сокира, знайдена в скарбі V—IV ст. до н. е. на городищі мілоградської культури, поблизу с. Горшков (рис. 2, 7)⁸. Від інших сокир цієї серії вона відрізняється трикутною формою. У сокир другого типу, товстообушних, обух був вужчим і більш товстим.

¹ Висловлюю подяку А. Є. Аліховій, В. М. Даниленку, Б. М. Гракову, П. Д. Ліберову, Г. Д. Смирнову, О. М. Мельниковській, Б. А. Шрамку, які познайомили мене із знахідками сокир з своїх розкопок і дозволили використати їх в цій статті.

² Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, стор. 126.

³ Б. А. Шрамко, Новые поселения и жилища скифского времени в бассейне Северного Донца, КСИИМК, вып. 54, стор. 105—115.

⁴ Розкопки Г. Д. Смирнова (див. История Молдавии, т. I, стор. 25).

⁵ Е. И. Горюнова, Городище Торфель, КСИИМК, вып. XXXI, стор. 154.

⁶ Розкопки Курського музею під керівництвом А. Є. Аліхової.

⁷ Древности, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, К., 1846, стор. 8, табл. VI, 4.

⁸ Розкопки О. М. Мельниковської.

8. При розкопках Частих курганів під Воронежем в кургані № 7 було знайдено набір теслярських інструментів, в числі яких була залізна сокира (рис. 2, 6) з масивним чотирикутним в плані і перерізі

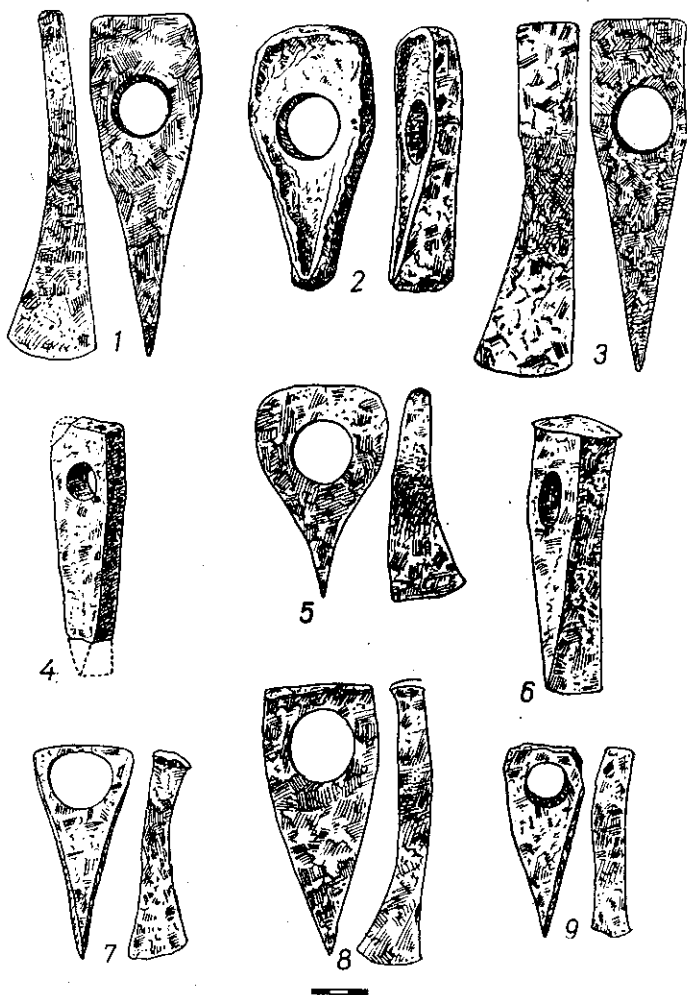

Рис. 2. Робочі сокири скіфського часу:

1 — городище Бугучені в Молдавії; 2 — Кам'янське городище на Дніпрі; 3 — поселення Підгірці; 4 — курган Переп'ятиха; 5 — поселення Островерхівка; 6 — курган № 7 з групи Частих курганів під Воронежем; 7, 9 — городище Торфель; 8 — городище Олександрівка.

обухом і прямим лезом. Зовнішній бік обуха сильно розклепаний, з щербинами і задирками по краях, які вказують на використання обуха як молота¹.

9. На поселенні біля с. Підгірці під Києвом виявлено було подібну сокиру с прямокутним, нешироким і товстим обухом (рис. 2, 3)².

Товстообушні сокири знаходили різноманітне застосування як рубаючі і ударні знаряддя. Що ж до тонкообушних, то вони використовувалися переважно як знаряддя для рубання, колення та тесання дерева. Обух сокир цієї групи був занадто тонким і навряд чи міг застосовуватися як молоток.

¹ С. Н. Замятнин, Скифский могильник Частые курганы под Воронежем, СА, т. VIII, 1946, стор. 31.

² Розкопки В. М. Даниленка.

Особливе призначення мала сокира з Кам'янського городища. Лезо її було закруглене і затуплене. В такому вигляді вона не могла служити для обробки дерева, а використовувалася як молот, причому ударною частиною її було збите лезо. Б. М. Граков вважає, що за допомогою цього знаряддя провадилася штамповка панцирних лусок¹.

Сокира з кургана № 7 групи Частих застосовувалася як сокира (лезо) і як молот (обух). Очевидно, в скіфську епоху функції сокири і молота не були ще остаточно диференційовані між різними спеціалізованими інструментами.

Робочі сокири, однакові або досить близькі по типу, були поширені в степовій і лісостеповій частинах Скіфії, а також у сусідніх з ними племен гетської, юхнівської і підгірцевсько-милоградської культур. Час їх існування охоплює період від VI до IV ст. до н. е. До раніших належать сокири, знайдені в кургані біля с. Переп'ятихи і в кургані № 7 групи Частих поблизу Воронежа. Прикладом пізніших можуть служити сокири з Кам'янського городища і поселення біля с. Острроверхівки поблизу Харкова.

Бойові сокири

Відома велика кількість бойових сокир, які всі походять з чоловічих поховань. У тих випадках, коли бойова сокира знаходилася безпосередньо при похованні, вона лежала біля правого боку. Таке положення сокир зафіксоване в кургані № 3 біля хут. Попівка², в кургані № 46 біля с. Ярмолинці³, в кургані № 1 біля с. Вовківці⁴.

В Талаєвському кургані в Криму на похованому зберігся пояс з бронзовим лускованим набором, при якому справа від кістяка лежала залізна сокира з рукояткою, направленою до ніг⁵. Положення зотлілої рукоятки в могилі було чітко позначене золотою спіральною стрічкою, якою вона була обкручена. Кінці стрічки закріплювалися на рукоятці золотими цвяхками. Подібна ж стрічка, яка прикрашала рукоятку бойового ключця, виявлена біля правої руки похованого⁶ в кургані № 1 поблизу с. Вовківці на Сулі.

За своєю формою бойові сокири можуть бути розділені на три основні групи: клиновидні сокири, ключці і сокири-молотки. Кожна група в свою чергу ділиться на ряд типів⁷. Клиновидні сокири діляться на три основних типи: 1) прості масивнообушні; 2) масивнообушні з виймою в основі; 3) невеликі клиновидні сокири-молоточки.

Прикладом першого типу може бути сокира, знайдена П. Д. Ліберовим в кургані № 34 групи Частих під Воронежем (рис. 3, 1). Сокира крупна, з масивним прямокутним обухом, лобна частина пряма, тильна — трохи розширюється від провуха до леза. Провух округлий, лезо трохи скошене до тильного боку.

В кургані VI ст. до н. е. біля с. Трипілля на південь від Києва разом із залізним мечем і наконечником списа були знайдені дві

¹ Б. Н. Граков, Каменское городище на Днепре, МИА, № 36, стор. 124.

² Смела, II, стор. 168.

³ Там же, стор. 175.

⁴ ДП, II, стор. 6, табл. XXV, рис. 428.

⁵ А. П. М а н ц е в и ч, Ритон из Талаевского кургана, ИАДК, 1957, стор. 156.

⁶ В публікації (ДП, II, стор. 6) ця стрічка описана помилково як золотий браслет. Подібні золоті стрічки служили для прикрашання рукояток, як це стало відомо по знахідці в Талаєвському кургані і біля станиці Келермеської.

⁷ Раніше неопубліковані бойові сокири з колекції Д. Я. Самоквасова, Н. Е. Бранденбурга, В. В. Хвойки та ін., які знаходяться в Московському історичному музеї, Ермітажі, Київському історичному музеї, публікуються з дозволу дирекції цих музеїв.

клиновидні бойові сокири¹. Їх обушкова частина була сильно попсована іржею (рис. 3, 2, 3). Перша з них (рис. 3, 2) своєю формою дуже близька до сокири з Частих курганів (курган № 34), друга (рис. 3, 3) відрізняється дуговидним прогином тильного боку. З нею багато спільного має екземпляр, знайдений в кургані VI ст. до н. е. біля с. Попівка на Сулі (рис. 3, 4)². Обидва вони складають немовби проміжну форму між клиновидними сокирами першого і другого типів.

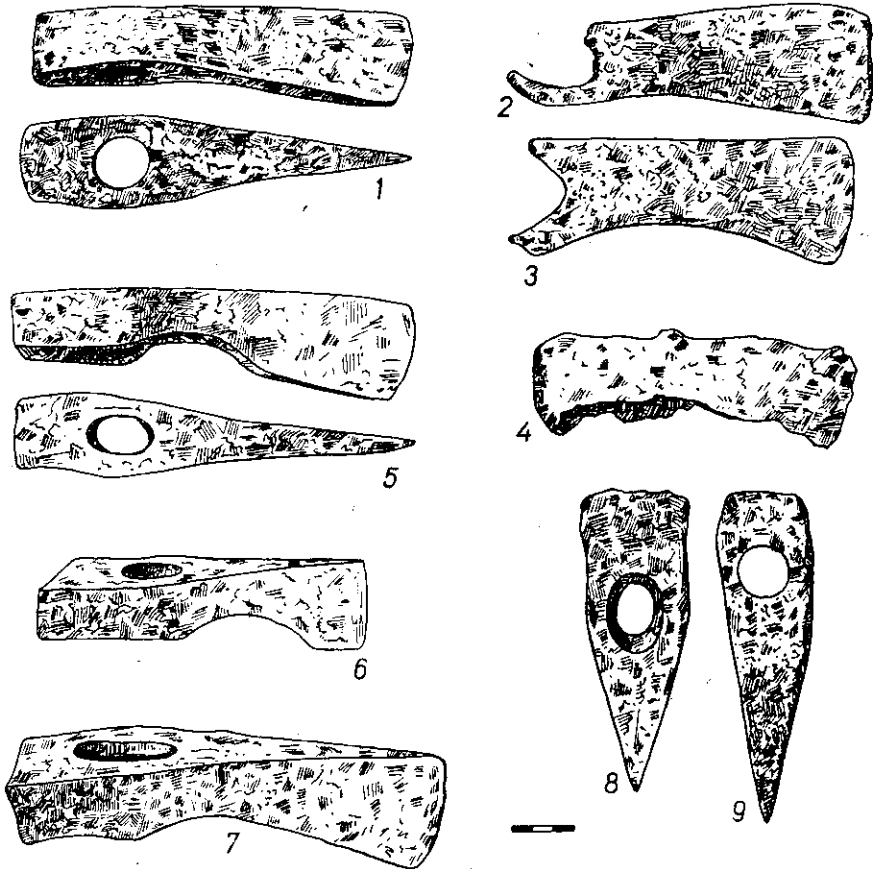

Рис. 3. Бойові клиновидні сокири:

1 — курган № 34 з групи Частих курганів; 2, 3 — курган біля с. Трипілля; 4 — курган № 3 біля с. Попівка; 5 — Старша Могила; 6 — курган біля с. Веремівка; 7 — курган біля с. Попівка; 8 — курган біля с. Пруси; 9 — кургани Роменської групи.

Характерним зразком клиновидних масивнообушних з виїмкою в основі сокир другого типу може бути одна з сокир, знайдена в Старшій Могилі, кургані VI ст. до н. е. (рис. 3, 5)³. Обух її масивний, прямокутний, лобний бік прямий, посередині тильного боку є дуговидна виїмка, яка різко відокремлює обух від передньої частини лопати. Провух овальний, розташований в обушній частині, лезо трохи скошене до тильного боку.

Дві подібні сокири походять з курганів VI ст. до н. е. біля с. Веремівка (рис. 3, 6)⁴ та с. Полівка на Сулі (рис. 3, 7)⁵.

¹ Ф. Вовк, Знахідки у могилах між Верем'єм і Стретівкою і біля Трипілля, Матеріали до українсько-руської етнології, т. III, Львів, 1900, стор. 8, 9.

² Смела, II, стор. 158, табл. XXV, 8.

³ В. А. Іллінська, Старша Могила — пам'ятка архаїчної Скіфії, Археологія, т. V, 1951, стор. 199, табл. I, 6.

⁴ Архив ИА АН УССР. Дело археологической комиссии, № 15, 1899 р.

⁵ Смела, II, табл. XXV, 14.

Наприкінці опису цієї групи нам залишається згадати про дві клиновидні масивнообушні сокири, з яких одна (рис. 3, 9) походить з невідомого кургана Роменської групи¹, а друга — з кургана № 12 біля с. Пруси². Особливості їх форми уточнити неможливо, оскільки у виданні обидві ці сокири зображені з лобного боку. Сокирка з Прус (рис. 3, 8) цікава тим, що вона походить не з раннього поховання, як

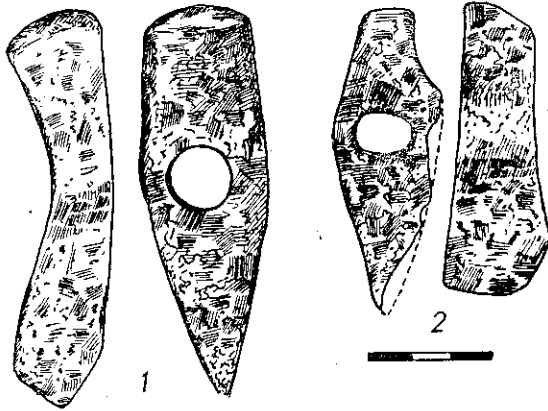

Рис. 4. Залізні сокирки-молотки:

1 — з кургана біля с. Пекарі, 2 — з кургана № 472 біля с. Острроверхівка.

попередні, а з комплексу, датованого IV ст. до н. е. Ця знахідка розширює уявлення про час існування клиновидних сокир в Лісостепу України.

В кургані № 411 біля с. Пекарі V ст. до н. е.³ і кургані IV ст. до н. е. № 472 біля с. Оситняжки⁴ були знайдені невеликі сокирки-молотки. Від описаних вище вони відрізняються своїми невеликими розмірами і заокругленими гранями обуха. Перша з них (рис. 4, 1) має дуговидно увігнуту основу. Для другої сокири характерна човновидна форма з звуженим до тильного кінця обухом.

За межами Причорноморської Скіфії нам відомо два випадки знахідок клиновидних сокир, покладених у могили як предмети озброєння. Це поганої збереженості екземпляр, знайдений в одному з таврських кам'яних ящиків Байдарської долини⁵ і клиновидна сокира з могильника IV—III ст. до н. е. з речами скіфського типу на східному узбережжі Чорного моря, біля с. Фальшивий Геленджик (зберігається в Геленджицькому історико-краєзнавчому музеї, рис. 13, 2). Ця сокира, так само як і інші клиновидні масивні сокири з поховань, своєю формою цілком аналогічна робочим масивнообушним сокирам. Знахідка двох подібних сокир на південній околиці скіфського світу змінює існуюче уявлення про те, що клиновидні сокири використовувалися як зброя тільки лісостеповими племенами Скіфії.

Ймовірно, що ці сокири, поширені в скіфський період як знаряддя праці, в ряді випадків застосовувалися також як зброя.

Сокири з виїмкою в основі являють собою полегшений, більш спеціалізований вид бойової сокири, який склався на основі простої універсальної клиновидної сокири.

¹ ДП, II, табл. III, 129.

² Розкопки В. В. Хвойки, 1899 р., ДП, III, стор. 11, табл. XXXVIII, 171.

³ Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга, стор. 125—127 (зберігається в Ермітажі).

⁴ Там же, стор. 138.

⁵ Н. И. Репников, Каменные ящики Байдарской долины, ИАК, вып. 30, стор. 143, 144.

Клювці. Невелику, але виразну групу бойових сокир складають клювці, більшість яких була знайдена в курганах IV ст. до н. е.: біля с. Вовківці (рис. 5, 3) на Сулі¹, біля с. Дар'івка поблизу Шполи (рис. 5, 1)² і в центральній гробниці Мелітопольського кургана (рис. 5, 2)³. Всі вони однотипні — вузькі, з довгим, трохи вигнутим, ромбовидним в перерізі клинком і обушком у вигляді невеликого, круглого в перерізі молоточка з шишечкою на кінці. Провух круглий з вставною

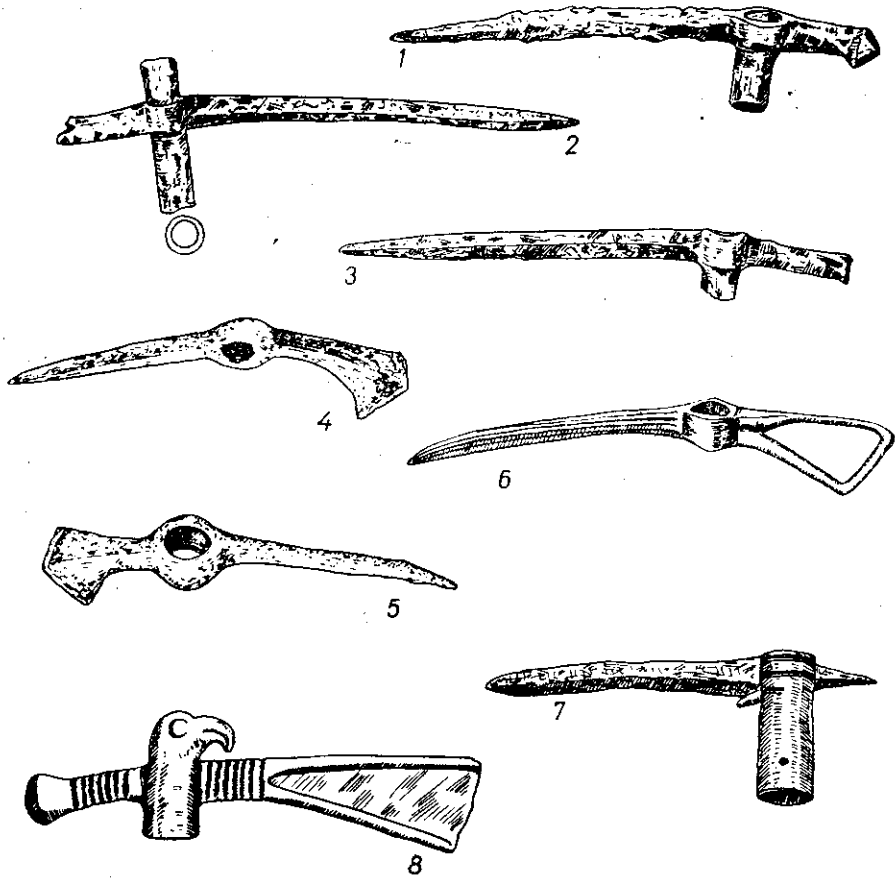

Рис. 5. Бойові клювці:

1 — курган біля с. Дар'івка; 2 — Мелітопольський курган; 3 — курган № 1 біля с. Вовківці; 4 — з могильника в околицях П'ятигорська; 5 — Ананьїнський могильник; 6 — бронзовий клювець-сокира з кургана на березі Цукурського лиману; 7 — з Перкельського могильника поблизу Мінеральних Вод; 8 — бронзова вотинна сокира з околиць Уфи.

циліндричною залізною втулкою для рукоятки. Втулка продягалася через провух наскрізь або виступала тільки з нижнього боку. Довжина клювців близько 30 см.

Один з скифських воїнів, зображений на воронезькій срібній посудині (рис. 9, 1), озброєний сокирою, яка має вигляд двобічного клювця, схожого на кирку. Обидва кінці його загострені, обушковий кінець трохи коротший⁴. Оскільки всі деталі одягу і озброєння скифів на воронезькій посудині виконані дуже ретельно і реалістично, ми

¹ ДП, II, табл. II, рис. 64.

² Смела, II, табл. XV, 9.

³ А. И. Тереножкин, Скифский курган в Мелитополе, КСИА, вып. 5, 1955, стор. 23.

⁴ М. И. Ростовцев, Воронежский серебряный сосуд, МАР, 34, стор. 79.

вважаємо, що це зображення передає вид справжньої зброї, якою користувалися скіфи. Як єдину аналогію можна назвати клювець, знайдений у складі скіфського озброєння в одному з могильників на Північному Кавказі (рис. 5, 7) ¹.

Як показують матеріали IV ст. до н. е., клювці були поширені у степових і лісостепових племен Скіфії. Поява цієї зброї відноситься до більш ранньої пори. Так, поблизу П'ятигорська Д. Я. Самоквасовим була відкрита гробниця, в якій знаходилося поховання воїна з скіфським озброєнням VI ст. до н. е. Тут трапився залізний клювець (рис. 5, 4) з гостроконечним, чотиригранним, прямокутним у перерізі клинком і чотиригранним, молотковидним обухом, який розширюється до кінця ². Цілком аналогічний п'ятигорському є залізний клювець, знайдений в похованні VI ст. до н. е. на Ананьїнському могильнику (рис. 5, 5) ³.

В Перкельському могильнику поблизу м. Мінеральні Води серед предметів озброєння ранньоскіфського часу трапився залізний двобічний клювець (рис. 5, 7) з ромбічним в перерізі клинком, коротким гостроконечним обухом і циліндричною бронзовою втулкою ⁴, під якою був гостроконечний відросток. Даний екземпляр також аналогічний залізним ананьїнським клювцям з бронзовою трубчастою втулкою, причому гостроконечний виступ у нього відповідає клювовидній пташиній голіві ананьїнських клювців ⁵.

Для скіфської культури найранішим є бронзовий литий клювець (рис. 5, 6), який походить з кургана біля Цукурського лиману на Таманському півострові, який датується родоською ейнохоєю кінцем VII або початком VI ст. до н. е. ⁶ Клювець цей трохи вигнутий, з гостроконечним, округлим в перерізі бойком, з подовжніми жолобками, а обух має вид сокири з трохи скошеним до тильного боку лезом. Лопать сокири обведена по краю рельєфним обідком. Довжина клювця 30,2 см.

Розшуки аналогій даному клювцю в пам'ятках Західної Європи, проведені автором публікації, не дали позитивних наслідків. Невдалою виявилася також спроба М. І. Ростовцева пов'язати його з хеттськими сокирами ⁷. Немає вихідних форм для нього на Кавказі і в Північному Причорномор'ї.

Близькими за своїми морфологічними ознаками до клювця з Цукурлиману виявилися деякі бронзові сокири ананьїнської культури, які мають слабовигнуту форму з гостроконечним, гранчастим або подовжножолобчастим клинком. Крім того, в цій культурі відомі ритуальні, оформлені в звіриному стилі сокири, лопать яких як формою, так і оздобленням краю рельєфним обідком (рис. 5, 8) являє повну паралель сокироподібному кінцю цукурлиманського клювця ⁸.

А. В. Збруева відмічає схожість між клювцем з Цукурлиману і згаданою вище сокирою з Ананьїнського могильника (рис. 5, 5).

¹ Н. М. Егоров, Могильник скифского времени близ г. Минеральные Воды, КСИИМК, вып. 58, 1955, стор. 58, рис. 20.

² Е. И. Крупнов, Древняя история и культура Кабарды, М., 1957, стор. 135, рис. 36.; Д. Я. Самоквасов, Могилы Русской земли, М., 1908, стор. 127.

³ А. В. Збруева, История населения Прикамья в ананьинскую эпоху, МИА, № 30, стор. 105, табл. XXII, 11.

⁴ Н. М. Егоров, вказ. праця.

⁵ А. В. Збруева, вказ. праця, стор. 105, табл. XXII.

⁶ Е. О. Прушевская, Родосская ваза и бронзовые вещи из могилы на Таманском полуострове, ИАК, вып. 63, стор. 31 і далі.

⁷ М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, Л., 1925, стор. 347.

⁸ А. М. Tallagren, The arctic bronze age, ESA, XI, стор. 5, рис. 3—5; А. В. Збруева, вказ. праця, стор. 134.

Проте аналогія тут не є повною, тому що цей клювець залізний, а не бронзовий і має чотиригранний, а не сокироподібний обух¹.

Згідно з спостереженнями А. В. Збруєвої, клювці і чекани були запозичені ананьїнськими племенами у носіїв тагарської культури². Дійсно, в культурах Західного Сибіру, Хакассії і Північного Казахстану вони є одним з основних типів зброї, що виникла, як це встановив С. В. Кисельов, ще в карасукський час³.

Судячи з того, що скіфські ранні і пізні клювці мають чітко виражені ананьїнсько-сибірські риси, треба визнати їх походження з ананьїнської культури, або, що найімовірніше, з якихось спільних для однієї і другої культури сибірських прототипів.

Сокири-молотки. Основним типом скіфських бойових залізних сокир, безперечно, є сокири-молотки. Форми їх в межах основного типу бувають дуже індивідуальними. Окремі екземпляри різняться між собою розмірами, масивністю, шириною леза, формою провуха та обуха.

За формою сокири-молотки можуть бути поділені на три групи: 1) дуговидно вигнуті, 2) з прямою спинкою, 3) з лопаттю, яка симетрично розширюється до леза.

До першої групи належать сокири, лопать і обух яких трохи опущені від провуха вниз. Лезо слабо опукле, провух сильно розширений в плані, ромбовидно-потовщений збоку. Обух подовжений, молотковидний, круглий або чотиригранний в перерізі, з плоскою або напівкруглою шляпкою на кінці. Сокири-молотки цієї групи знайдені:

1) в кургані біля хут. Шумейка на Сулі, другої половини — кінця VI ст. до н. е. (рис. 6, 1)⁴;

2) в кургані № 448 біля с. Журівка (рис. 6, 2), другої половини VI ст. до н. е.⁵;

3) в кургані № 9 біля с. Пруси (рис. 6, 4) IV—III ст. до н. е.⁶;

4) в околицях с. Пастирське — невелика сокирка з обламаним або сильно сточеним лезом (рис. 6, 3)⁷;

5) легка тонка сокира (місце знахідки точно не відоме) з вузьким лезом, слабо потовщена в провусі (рис. 6, 5)⁸.

Другу групу становлять сокири з прямою спинкою, у яких обух і лобний бік лопаті знаходяться на одній лінії: в місці провуха клин сокири овально-розширений в плані і ромбовидно-потовщений збоку, обухок круглий або чотиригранний в перерізі. Сокири цієї групи досить численні. До них належать:

1) сокира з кургана № 3 біля с. Оксютинці VI ст. до н. е. (рис. 6, 8)⁹;

2) сокира з кургана № 5 (час не встановлений) біля с. Оксютинці (рис. 6, 6)¹⁰;

3) сокира з кургана VI ст. до н. е. біля с. Дуплинське в Західному Поділлі (рис. 6, 7)¹¹. Всі три екземпляри мають порівняно широке лезо і досить значне потовщення в провусі;

¹ А. В. Збруєва, вказ. праця, табл. XXII, 3, 4.

² Там же, стор. 106, 107.

³ С. В. Кисельов, Древняя история Южной Сибири, МИА, № 9, стор. 69, табл. XI, XXIV; А. Н. Липский, Археологические раскопки в Хакассии, КСИИМК, вып. 64, 1956, стор. 129; М. П. Грязнов, Северный Казахстан в эпоху ранних кочевников, КСИИМК, вып. 61, 1956, стор. 88 і далі.

⁴ ДП, III, табл. XXXVIII, 170.

⁵ ИАК, вып. 17, стор. 95, рис. 35.

⁶ Зберігається в КДІМ, каталог № Б34-50, 11 584; ДП, III, стор. 10.

⁷ КДІМ, № Б35-10, АС 24 373, Б1332.

⁸ КДІМ.

⁹ Розкопки С. А. Мазаракі в 1886 р. (зберігається в ДІМ).

¹⁰ Розкопки Д. Я. Самоквасова, див. Могилы Русской земли, стор. 105 (зберігається в ДІМ).

¹¹ Т. Sylimirski, Scytowie na Zachodniem Podolu, Львів, 1936, стор. 70, 71, табл. IX, 6.

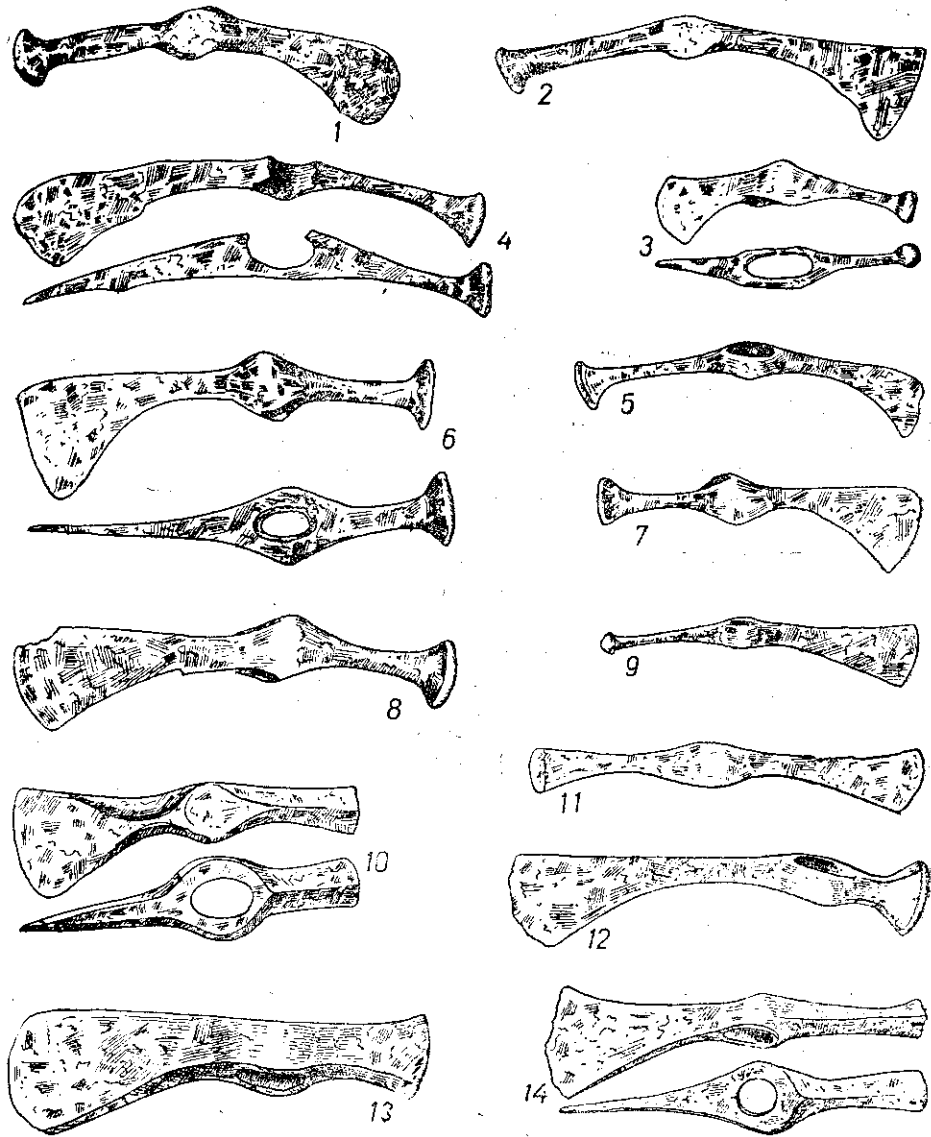

Рис. 6. Залізні сокири-молотки першого (1—5) і другого (6—14) підтипів:

1 — курган біля хут. Шумейка; 2 — курган № 448 біля с. Журівки; 3 — з околиць с. Пастирського; 4 — курган № 9 біля с. Пруси; 5 — місце знахідки не відоме; 6 — курган № 5 біля с. Оксютинці (розкопки Д. Я. Самоквасова); 7 — курган біля с. Дуплиського; 8 — курган № 3 біля с. Оксютинці (розкопки С. А. Мазаракі); 9 — місце знахідки не відоме; 10 — курган біля с. Ленківці; 11 — курган № 5 біля с. Оксютинці (розкопки С. А. Мазаракі); 12 — курган № 468 біля с. Оксютинці; 13 — Старша Могила; 14 — курган № 12 біля с. Вовківці (розкопки С. А. Мазаракі).

4) легка сокира з кургана № 5 біля с. Оксютинці VI ст. до н. е. (рис. 6, 11), з вузьким лезом і незначним боковим потовщенням в місці провуха¹;

5) легка сокира з вузьким лезом і тонким обушком (рис. 6, 9), місце знахідки не відоме².

6) сокира з кургана біля с. Ленківці середини VI ст. до н. е., масивна, порівняно коротка, з ромбовидним потовщенням в провусі і чотиригранним обушком, увігнутими боковими гранями, якими виділені лопаті клина і обух (рис. 6, 10)³;

7) пряма сокира з чотиригранним в перерізі обушком (рис. 6, 14), яка походить з кургана № 12 біля с. Вовківці на Посуллі, середини або другої половини VI ст. до н. е.⁴;

8) з кургана № 489 біля с. Оксютинці VI ст. до н. е. Ця залізна бойова сокира відрізняється від інших тим, що має зсунутий до кінця обуха провух, від чого лезова частина сокири довга, а обух — прикорочений, у вигляді невеликого чотиригранного молоточка, що розширюється до кінця (рис. 6, 12)⁵;

9) до цієї ж серії слід віднести ще сокиру з Старшої Могили (рис. 6, 13)⁶. Лопать її клиновидно розширюється від лева до провуха, лобна частина плоска, з тильного боку є потовщення в місці провуха. Обух масивний, чотиригранний в перерізі, розширюється до кінця. Цей екземпляр особливо масивний і становить нібито проміжну форму між прямою сокирою-молотом і клиновидними сокирами з виїмкою в основі.

Третю групу становлять сокири, лева яких симетрично розширюються в обидва боки від провуха. Лезо пряме або слабо вигнуте, не скошене. Бокового розширення в місці провуха немає.

1) Найяскравішим зразком цієї групи є знаменита парадна келермеська сокира (рис. 7, 2), провухна частина і обух якої оправлені в золото з зображеннями в скіфському і стародавньосхідному стилі. В провух вставлена трубчаста, овальна в перерізі довга золота обкладка рукоятки, прикрашена зображеннями тварин⁷.

2) Серед зарисовок Б. З. Рабиновича, зроблених ним до Великої Вітчизняної війни в Київському історичному музеї, є зображення невеликої простої залізної сокири (рис. 7, 3), яка формою являє собою найближчу аналогію розкішній келермеській сокирі.

3) В кургані № 485 біля с. Капітонівка IV ст. до н. е.⁸ була знайдена тепер втрачена сокира, зарисовка якої виявилася в картотеці А. А. Спицина (рис. 7, 6). Незважаючи на схематичність рисунка, він чітко передає форму прямої сокири з симетрично розширеною до лева лопаттю і масивним обухом, який закінчується круглою шляпкою.

Деякі з сокир цієї групи мають трохи піднятий вгору обушок, від чого спинка стає нібито увігнутою.

4) Такою є невелика сокирка з кургана № 1 в урочищі Скоробор на Ворсклі поблизу Більського городища (рис. 7, 5), який відноситься до VI ст. до н. е.⁹

¹ Розкопки С. А. Мазаракі 1886 р.

² КДМ, каталог № 31946.

³ А. И. Мелюкова, Памятники скифского времени на среднем Днестре, КСИИМК, вып. 51, 1953, стор. 60—64.

⁴ Розкопки С. А. Мазаракі в 1886 р.

⁵ Журнал раскопок Н. Е. Бранденбурга, стор. 149.

⁶ В. А. Іллінська, вказ. праця, стор. 199, табл. 1, 7.

⁷ М. Rostovtzeff, Iranians and Greeks in South Russia, Оксфорд, 1922, табл. VIII.

⁸ ИАК, вып. 35, стор. 65, 66.

⁹ В. А. Городцов, Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде, Полтавской губ., Труды XIV АС, т. III, 1911, стор. 40 (зберігається в ДІМ).

5) В збірці КДІМ зберігається сокира з симетрично розширеною лопаттю і трохи увігнутою спинкою (рис. 7, 4) ¹.

6) Бойова сокира з кургана VI ст. до н. е. біля с. Новосілки Гржимайлівські в Західному Поділлі ² має симетрично розширену лопать і опущений обушок, від чого лобний бік її має односкатний вигляд (рис. 7, 1).

Закінчуючи опис сокир-молотків, необхідно зупинитися ще на кількох екземплярах, які відрізняються від інших своїми індивідуальними особливостями.

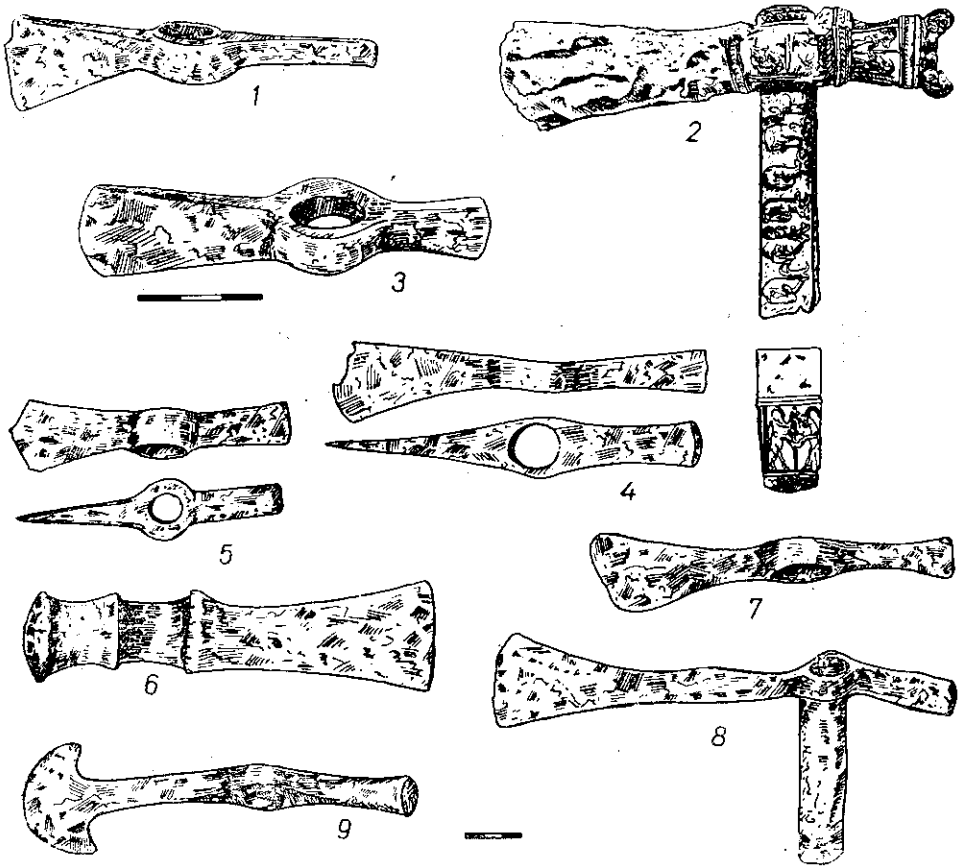

Рис. 7. Залізні бойові сокири-молотки:

1 — з кургана біля с. Новосілки Гржимайлівські; 2 — курган біля станиці Келермеської; 3, 4 — місця знахідок не відомі; 5 — курган № 1 в урочищі Скоробор; 6 — курган № 485 біля с. Капітонівка; 7 — місце знахідки не відоме; 8 — некрополь Неаполя-скіфського; 9 — Талаєвський курган.

До їх числа належить, перш за все, сокира (рис. 7, 9), знайдена в Талаєвському кургані поблизу Сімферополя, який містив багате поховання IV ст. до н. е. ³ Корпус сокири має вигляд прямого, круглого в перерізі стрижня з провухом, розташованим трохи ближче до кінця обушка, і широке напівкругле лезо. Прямих аналогій талаєвська сокира не має, тільки формою леза з нею схожі деякі з сокир, які походять з поховань IV—III ст. до н. е. на Західному Кавказі ⁴.

¹ КДІМ, каталог № 21813, Б 1290, Б 50-143.

² Т. Сулімирські, Scytowie na Zachodniem Podolu, табл. XI, I г.

³ ОАК за 1891 г., стор. 78.

⁴ Ал. Каландадзе, Археологические памятники Сухумской горы, Сухуми, 1953, поховання 2, 4, 6.

Оригінальна сокира походить з некрополя Неаполя-скіфського¹. Формою своєю вона близька до сокир з симетрично розширеними лезами (рис. 7, 8). Проте на відміну від інших скіфських сокир вона має трубчасту втулку для насада, нагадуючи в цьому відношенні залізні скіфські кльовці, тоді як обух її дещо скошений.

Особливе значення сокир-молотків серед скіфського озброєння підкреслюється також і тим, що саме цей вид сокир постійно зустрічається в числі озброєння на зображеннях скіфських воїнів.

На верхньому боці золотої обклашки обуха келермеської сокири зображені людські фігури в гостроконечних шапках, довгих каптанах з вузькими рукавами, вузьких штанях і м'якому взутті. Права рука піднята в молитовному жесті, в лівій — опущена вниз сокира, подібна тій, на якій вона зображена².

Ці фігури сильно відрізняються від крилатих геніїв по боках дерева життя, зображених на перехресті рукоятки і в верхній частині піхов келермеського меча. Одяг і вид головних уборів показують, що тут зображені скіфи.

Келермеська сокира дає найраніше зображення скіфів. Воно старіше за рельєфи Персепольського палацу³ і зображення воїнів з сокирами на перських циліндрах⁴. Як вважає Б. Б. Піотровський, келермеська зброя з золотим оздобленням була зроблена урартійськими майстрами, які працювали за замовленням скіфської знаті під час перебування скіфів в Закавказзі⁵. Отже, дані зображення, як і сама сокира, могли бути зроблені в період безпосереднього контакту скіфів з населенням Урарту, тобто ніяк не пізніше часу закінчення скіфських передньоазіатських походів і оволодіння скіфами кріпостю Гейшебаїні. Келермеська сокира свідчить про те, що цей вид зброї був традиційним і широко розповсюдженим вже в ранньоскіфській час (початок VI ст. до н. е.) у тій частині власне скіфських племен, які здійснювали походи в Передню Азію.

Наступними по часу є зображення бойових сокир на скіфських кам'яних стелах, знайдених в степовій смузі Приазов'я і Причорномор'я. До них належать стели Ждановського та Херсонського музеїв⁶, а також стела, знайдена на території Румунії в Добруджі⁷.

На всіх трьох стелах бойові сокири зображені біля пояса з правого боку, тобто в тому ж положенні, в якому вони трапляються при похованнях.

На ждановській і херсонській стелах (рис. 8, 1, 3) сокири опущені від пояса вниз і не пересікають його. На румунській стелі сокира знаходиться вище пояса, а топорище проходить поверх нього (рис. 8, 2). Ці деталі говорять про те, що сокира підвішувалася до пояса за допомогою особливої петлі.

Ці скіфські стели відносяться не до IV ст. до н. е., як вважає

¹ П. Н. Шульц, Мавзолей Неаполя-скифского, табл. XI, 3, поховання 2, кістяк № 30.

² Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, стор. 317, рис. 101.

³ E. Minns, Scythians and Greeks, Кембридж, 1913, стор. 61, рис. 13.

⁴ И. М. Дьяконов, История Мидии, М., 1956, стор. 280, рис. 50, В. В. Струве, Поход Дария I на сако-массагетов, ИАН, серия истории и философии, т. III, 1946, стор. 238.

⁵ Б. Б. Пиотровский, вказ. праця, стор. 319.

⁶ А. И. Мелюкова, Каменная фигура скифа-воина, КСИИМК, вып. XLVIII, 1952, стор. 125, рисунок на стор. 126; А. А. Спицын, Каменные бабы-стелы, Тр. СА РАНИОН, т. IV, 1929, стор. 487, рис. 2.

⁷ V. Sălăgăche, Considerații asupra unei statui inedite din tipul oranduirii comunei primitive în Dobrogea, Studii și cercetări de istorie veche, 3—4, 1953, стор. 714.

Г. І. Мелюкова¹, а до ранішого часу. В цьому переконують нас умови їх знаходження та архаїчність форм деталей, які на них є.

Від стели Ждановського музею (рис. 8, 1) збереглася лише нижня частина. Вона була знайдена серед каміння, яке заповняло скіфську могилу IV ст. до н. е., як про це можна судити по знахідці в ній бронзового наконечника стріли. Стела Херсонського музею (рис. 8, 3) перекривала кінську могилу, відкриту при пограбованому похованні, яке

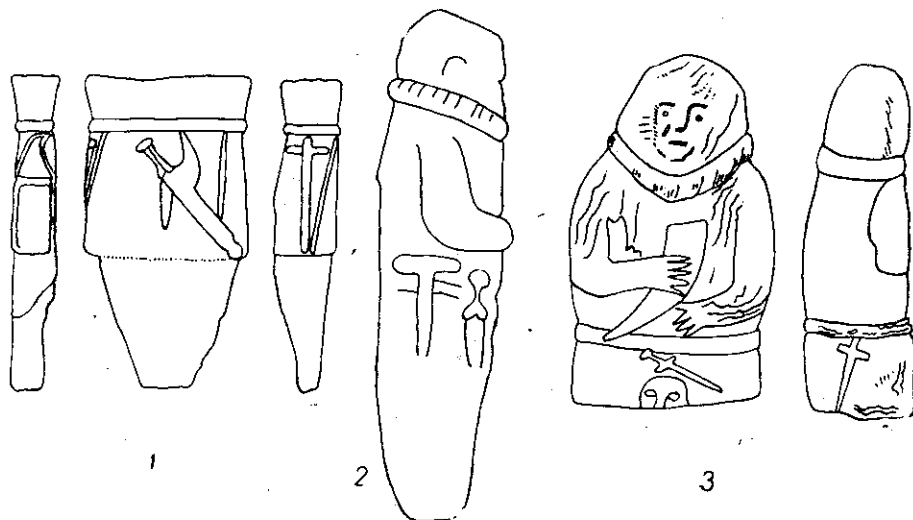

Рис. 8. Зображення сокир на скіфських кам'яних стелах VI ст. до н. е.: 1 — стела Ждановського музею; 2 — стела із Добруджі (Румунія); 3 — стела Херсонського музею.

належить, очевидно, також до пізньоскіфського часу. Отже, ці стели в IV ст. до н. е. вже втратили своє первісне призначення культових зображень і були використані як прості камені при влаштуванні могил. Звідси очевидно, що виготовлені вони були значно раніше.

Панцир стели Краснодарського музею² прикрашений головою грифона, типового для скіфського звіриного стилю V ст. до н. е. На стелі з Первомайська під Одесою³ зображено меч з волютоподібним навершям і бабочковидним перехрестям, які датують її тим самим часом. Це свідчить, що скіфи зображали на стелах сучасну їм зброю, а не канонізовані, архаїчні її зразки. На стелі Ждановського музею чудово передано акінак ранньоскіфської форми, на румунській стелі також зображено меч з рукояткою архаїчного типу. Немає ніяких підстав вважати ці стели пізнішими щодо краснодарської і первомайської стел, які відносяться до V ст. до н. е.

Зображення сокир-молотків є на предметах грецького виробу, які відносяться до IV ст. до н. е. З них найвідомішим є срібна посудина з-під Воронежа з зображеними на ній скіфами, два з яких озброєні сокирами-молотками, а один, як згадувалося вище,— двобічним ключцем (рис. 9, 1—3).

Сокиро-молотком озброєний молодий піший воїн, який б'ється з літнім вершником у сцені битви на горітї з кургана Солоха (рис. 9, 9). Така ж сокира зображена в руках скіфа на херсонському медальйоні (рис. 9, 5). Крім того, сокири-молотки є одним з основних видів

¹ А. І. Мелюкова, Каменная фигура скифа-воина, стор. 125, рисунок на стор. 126.

² М. М. Миллер, Новый источник связи Скифии с Кавказом, ИРАНИОН, т. I, 1925, стор. 108, 109.

³ П. В. Харламович, Материали з археології та історії Первомайщини, Вісник Одеської комісії краєзнавства, ч. 4—5, 1930, стор. 65, рисунок на стор. 66.

зброї на сценах з життя різних північних народів, яких грецькі майстри умовно зображували в малоазійському фригійському одязі. Такими є зображення на калатосі з Великої Близниці (рис. 9, 4), на піхвах чортомлицького меча (рис. 9, 10), на ряді вазових рисунків¹.

Рис. 9. Зображення скіфських бойових сокир:

1-3 — на воронезькій срібній посудині; 4 — на калатосі з Великої Близниці; 5 — на медальйоні з Херсонеса; 6 — на келермеській сокирі; 7 — на ольвійських монетах; 8 — на монетах міста Керкінітиди; 9 — на горіті з кургана Солоха; 10 — на піхвах чортомлицького меча.

Знахідки і зображення дають повну можливість уявити собі зовнішній вигляд, спосіб носіння і застосування бойових сокир. Вони насаджувалися на пряму рукоятку, верхній кінець якої трохи виступав з проуха. Довжина рукоятки приблизно відповідала довжині руки

¹ ОАК за 1866 г., атлас, табл. IV; ОАК за 1866 г., стор. 136; ИАК, вып. 8, 1903, стор. 28.

дорослої людини. В залежності від форми провуха рукоятка була круглою або овальною в перерізі, середня товщина її $2,5 \times 3,5$ см. Іноді рукоятка прикрашалася золотою стрічкою.

Сокира була зброєю, яка застосовувалася в рукопашному бою в пішому строю. Сокиру носили підвищеною до пояса з правого боку.

З числа описаних 48 бойових сокир були знайдені в Лісостепу і тільки 9 екземплярів — на півдні, в степовому Причорномор'ї. На підставі такого нерівномірного розподілу знахідок деякі дослідники зробили помилковий висновок, що сокири були типовою зброєю не стільки власне скіфів, скільки лісостепових, в основному нескіфських племен.

Особливо багато знахідок бойових сокир (21 екземпляр) було зроблено в курганах Посулля. Проте у нас немає ніяких підстав для того, щоб вважати цю область центром походження або виробництва бойових сокир, оскільки скіфська культура поширюється в ній не раніше середини VI ст. до н. е.

На нашу думку, карта знахідок сокир перекидає дійсний стан речей. Глибока давність і широке застосування сокир як зброї у власне скіфських племен добре засвідчені античними писемними джерелами, виробами грецьких торевтів і, нарешті, зображеннями на келермеській сокирі і скіфських степових стелах.

На закінчення опису нашого виду джерел зупинимося ще на одній своєрідній групі сокир скіфського часу.

В одному кургані IV ст. до н. е. Оксютинецького могильника на Сулі було знайдено дев'ять золотих блях від пояса¹ з зображенням скіфа, який сидів на табуреті. Фігура зображена в профіль (рис. 10). В лівій руці скіф тримає рітон, а в правій — сокиру, поставлену вертикально, яка упирається нижнім кінцем топорища в праве коліно. Форма сокири незвичайна. Передній кінець її має вигляд клювця з вигнутим вниз вістрям, а обух зроблений на зразок гачка, загнутого вгору.

Близьке до цього зображення є на монетах першої половини III ст. до н. е. грецького міста Керкінітіди (рис. 9, 8)². Тут також зображено скіфа, який сидить на камені в профіль; лівою рукою він спирається на сидіння, а правою тримає за рукоятку вертикально поставлену сокиру, нижній кінець якої спирається на праве коліно. Форма сокири така ж сама, як і на бляшці Оксютинецького кургана, з опущеним вниз клювоподібним вістрям і загнутим вгору у вигляді гачка обухом.

Незважаючи на різницю художніх стилів і деякі відмінності в деталях, безперечно, що обидва рисунки відтворюють один цілком певний образ. Про це свідчать однакова поза скіфа, положення, в якому він тримає сокиру, та її форма. Оскільки зображення скіфа вміщено на монеті грецького міста, очевидно, воно має якийсь конкретний політичний зміст. На реверсі ольвійських монет III ст. до н. е. зображено скіфський лук в гориті і сокиру з розширеним лезом та обухом, загнутим вгору на зразок гачка (рис. 9, 7).

Серед залізних сокир сокири і клювці такої форми не відомі. Аналогії їм знаходимо в невеликих бронзових сокирках з прикрасами в

Рис. 10. Золота бляшка з зображенням скіфа з сокиркою-скіпетром в руці з кургана біля с. Оксютинці.

¹ Отчет Московского исторического музея за 1906 г., стор. 14 і далі.

² А. Н. Зограф, Античные монеты, МИА, № 16, стор. 161, табл. XXXVIII, 7.

звіриному стилі, які зустрічаються серед скіфських старожитностей. Зв'язок їх з звичайними бойовими сокирами цілком очевидний, оскільки деякі з них відтворюють клювці, а інші — сокири-молотки. Всього нам відомо 10 таких бронзових декоративних сокир.

Багато з них мають вигляд голови хижого птаха з великим гачкоподібно вигнутим дзьобом. В їх формі нібито виражене основне призначення клювця, знаряддя, яке служило для нанесення сильного пробивного удару. Довжина сокирок 6,5—8,6 см.

Наведемо їх опис.

1. Сокирка з кургана № 15 біля с. Оксютинці¹ другої половини VI ст. до н. е. має вигляд стрижня, від якого опускається вниз кінець у вигляді голови хижого птаха з могутнім гачкуватим дзьобом. Очі птаха мають вигляд шишок. Провух з кільцевидним розширенням, обух прямий, з загостреним кінцем у вигляді кінського копита (рис. 11, 8).

2. Близька по типу, сокирка знайдена в кургані початку V ст. до н. е. в околицях Сімферополя (рис. 11, 9)². Загальний вигляд сокири, форма провуха і обушка — такі ж. Що ж до передньої частини, то, судячи з рисунка в публікації, вона має так само вигляд орлиної голови з обламаним кінцем дзьоба.

3. Сокирка з поховання № 25 біля с. Кичкаса в порожистій частині Дніпра (кінець V ст. до н. е.) зроблена у вигляді орлиної голови із загнутим вниз коротким дзьобом і очима у вигляді кружечків, облямованих зверху і знизу дуговидними лініями (рис. 11, 7). Обушок прямий, круглий в перерізі³.

4, 5. Дуже близькі до кичкаської дві бронзових сокирки із збірок Бурачкова і Кундеревича. Перша з них була знайдена на нижньому Дніпрі⁴, вона також має вигляд пташиної голівки; від попередньої відрізняється обушком, який звужується до кінця. Друга походить з Середнього Подніпров'я⁵. Очі птаха виділені подвійним кружечком, обух короткий, з плоским розширенням (рис. 11, 5).

6. У орлиноголової сокирки, знайденої в околицях с. Пастирського⁶, очі зроблені у вигляді опуклин, у провух вставлена бронзова гранчаста втулка для насаду, що зближує цю сокирку із звичайними скіфськими клювцями.

7. Цікава бронзова сокирка знайдена в одному з курганів Посулля⁷. Обидва її кінці оформлені у вигляді голівок коней (рис. 11, 2). Передній, гачковидно загнутий униз, оформлений у вигляді голівки коня з вухами, які стирчать, а обушний — з витягнутою вперед мордою, з вухами, притиснутими назад. Обидва ці варіанти кінських голівок добре відомі по мотивах прикрас на кістяних псаліях.

8. До цієї ж серії бронзових сокирок відноситься, очевидно, сокирка, яка походить з Середнього Подніпров'я. Вона має кільцеву втулку, короткий (можливо, обламаний) прямий обушок із загнутим у вигляді гачка вниз переднім кінцем, прикрашеним голівкою коня (рис. 11, 4)⁸.

Передня частина усіх цих бронзових сокирок нагадує жезлоподібні клювці, зображені на золотих бляшках з Оксютинецького кургана і на керкінітідських монетах.

¹ Д. Я. Самоквасов, Могилы Русской земли, стор. 108.

² ОАК за 1895 г., стор. 18, рис. 34.

³ А. В. Добровольський, Звіт за археологічні дослідження на території Дніпрельстану, зб. Дніпропетровського музею, т. I, 1929, стор. 82.

⁴ Зберігається в ДІМ. И. В. Яценко, Скифия в VII—V вв. до н. э., М., 1959, стор. 37, табл. III, 3.

⁵ Архів ІА АН УРСР.

⁶ ДП, VI, 1907, табл. VI, 428.

⁷ Смела, III, табл. XI, 2.

⁸ ДП, VI, табл. I, 430. Пор. бронзову сокирку з поховання VIII—VII ст. до н. е., знайдену поблизу Кисловодська, див. Е. И. Крупнов, Древняя история Северного Кавказа, М., 1960, стор. 459.

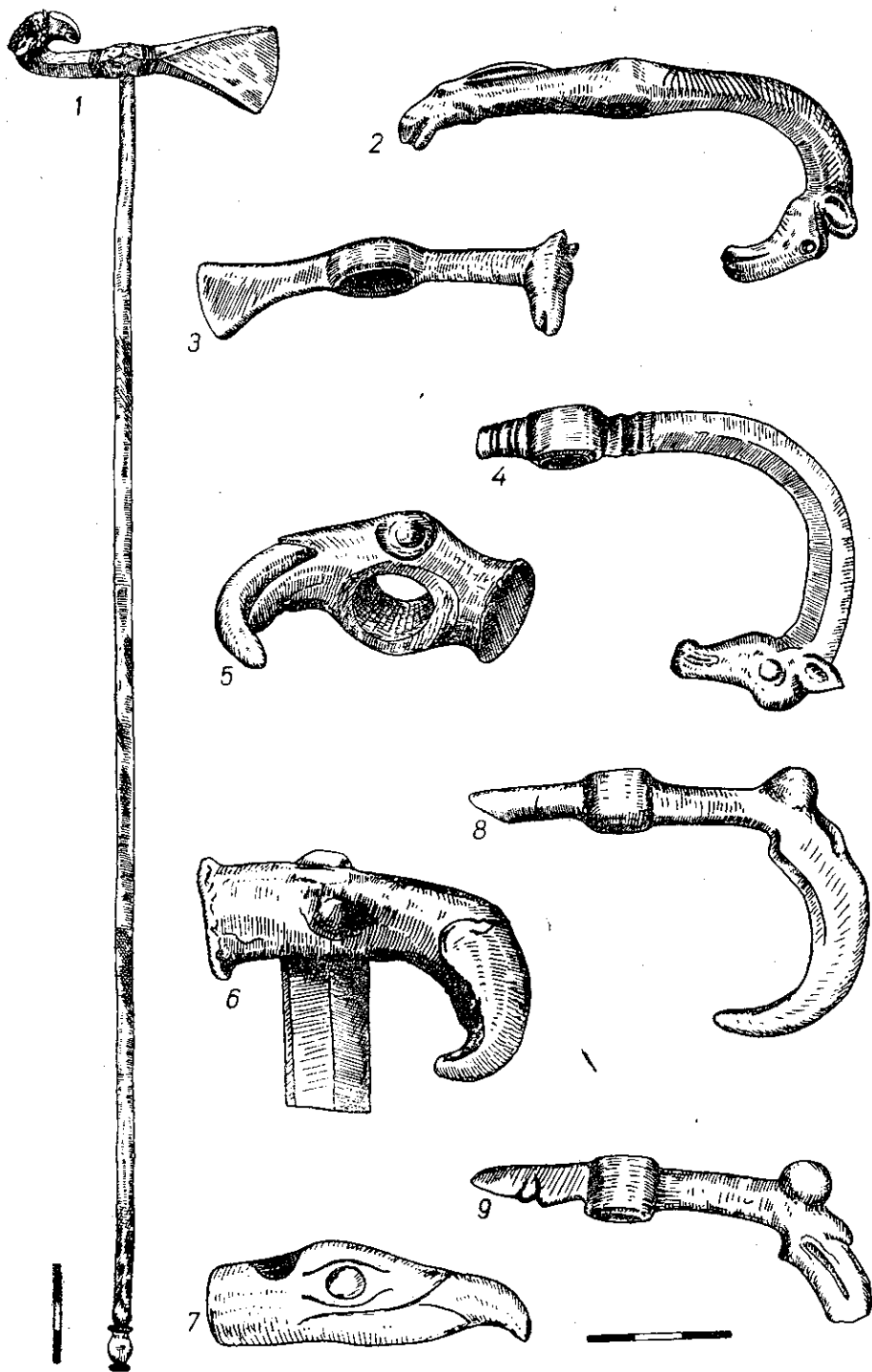

Рис. 11. Бронзові сокирки-скіпетри:

1, 2 — з курганів Роменської групи; 3 — з кургана біля с. Ярмолинці; 4 — з Середнього Подніпров'я (?); 5 — з колекції Кундеревича; 6 — з околиць с. Пастирського; 7 — з поховання № 25 біля с. Кичкас; 8 — з кургана № 15 біля с. Оксютинці; 9 — з кургана в околицях Сімферополя.

Бронзові сокири у вигляді сокирок представлені двома екземплярами з курганів Посулля.

9. Перша сокирка¹ — пряма, з розширеною до переднього кінця лопаттю і слабо вигнутим лезом, в місці провуха — кільцевидне розширення, обушок прямий, закінчується кінською голівкою з вухами, які стирчать вгору (рис. 11, 3).

10. У другій сокирки² обушок ромбовидний в перерізі, з кінцем у вигляді голівки барана, загнутої вгору і повернутої назад, і круглий провух з бронзовою рукояткою довжиною 45 см (рис. 11, 1). Ця сокирка найближче нагадує сокиру, зображену на ольвійських монетах. По обушку вона подібна ключцям на оксютинецьких золотих бляшках і керкінітідських монетах.

Цілком очевидно, що ці бронзові сокирки не могли бути справжньою зброєю — для цього вони занадто легкі і малі. Передня частина ключців, крім того, дуже сильно загнута назад, що явно недоцільно для зброї.

Проте предмети ці мали неабияке значення, оскільки вони порівняно часто трапляються в могилах Скіфії, а зображення їх вміщувалося не тільки на скіфських прикрасах, але й на монетах античних міст Північного Причорномор'я.

Описуючи бляхи з Оксютинецького кургана, М. І. Ростовцев висловив припущення, що сокирка в руках скіфа являє собою сокиру-скіпетр, яка була знаком влади похованого скіфського царя³. В другому місці він трактує ці бляшки як зображення царя з скіпетром, «прикрашеним характерним скіпетроподібним навершям, оригінали яких ми маємо в Роменських курганах»⁴. Наведена думка М. І. Ростовцева закріпилася в літературі, а бронзові сокирки і їх зображення визначаються сучасними дослідниками як знаки влади і царського сану⁵.

Проте, очевидно, це не так. Привертає увагу той факт, що у відомих багатих могилах скіфських царів бронзові сокирки жодного разу не були знайдені. Відмітними знаками скіфських царів служили, очевидно, скіпетри у формі булави, відомі по знахідках в курганах Солоха та Куль-Оба.

Що ж до бронзових сокирок, то в усіх науково зафіксованих випадках вони були в похованнях представників середнього скіфського шару, які не вражали особливим багатством і пишністю поховальної обстановки. Ця особливість аж ніяк не дозволяє вбачати в них знаки царського сану.

В той же час навряд чи буде правильним вважати ці предмети просто військовою прикрасою, декоративною парадною зброєю, яка не мала іншого призначення, крім магічного.

Судячи з зображень на ольвійських монетах, вони поруч з луками і стрілами уособлювали силу скіфської зброї і були символами бойових сокир. На оксютинецьких бляхах і керкінітідських монетах такі сокирки фігурують як жезли, що вказують, безперечно, на яесь особливе суспільне становище зображених осіб, які в той же час не були скіфськими царями.

В ольвійському декреті на честь Протогена згадується, що цар Сайтафарн, з'явившись під стіни Ольвії, вимагав данину. В результаті діяльності Протогена вдалося підготувати дари для царя і в той

¹ Смела, II, табл. XXIV, 20.

² Смела, III, табл. XI, 1 (з розкопок С. А. Мазаракі).

³ М. І. Ростовцев, Представления о монархической власти в Скифии и на Боспоре, ИАК, вып. 49, стор. 8, 9.

⁴ М. І. Ростовцев, Скифия и Боспор, Л., 1925, стор. 517.

⁵ Б. Н. Граков, Скифский Геракл, КСИИМК, вып. XXXIV, стор. 11.

же час задовольнити багатьох скіпетроносців¹. Виникає питання, ким могли бути ці скіпетроносці. З огляду на їх численність у війську Сайтафарна в них, очевидно, слід вбачати не племенних вождів, а лише ватажків порівняно невеликих родових військових підрозділів.

Порівняння відомостей про скіпетроносців ольвійського декрету із знахідками бронзових сокирок в могилах скіфських воїнів дозволяє висловити припущення, що ці бронзові сокирки могли служити військовими знаками ватажків родових скіфських загонів або якихось інших невеликих підрозділів скіфського війська, а не найвищих представників скіфської аристократії.

* * *

Одним з проявів впливу скіфської культури на сусідні племена і народності є поширення скіфських бойових сокир далеко за межі Північного Причорномор'я.

Знахідки залізних сокир-молотків відомі в ананьїнських пам'ятках Прикам'я, в області лужицької культури Чехії та Польщі, в пам'ятках пізнього гальштату Потисся в Угорщині.

Серед залізних сокир ананьїнської культури відомі два екземпляри з Луговського та Зуєвського могильників, які є варіантами прямих сокир з провухом, що не мають бокового потовщення². Перший з них має близьку паралель до сокири-молота з Старшої Могили. Особливістю другого екземпляра є одягнений на обушок бойовий наконечник, що нагадує обушкову частину угорських бронзових сокир.

На думку А. В. Збруєвої, залізні сокири-молотки не були місцевою формою зброї, а проникли в Прикам'я в результаті торгових зв'язків ананьїнців з скіфськими племенами Причорномор'я³.

Сокири-молотки, знайдені в пам'ятках лужицької культури в Польщі, описав Й. Костжевський⁴.

З них сокири з Горшевич, Гутова, Любіатова належать до типу сокир з прямими спинками, а з Бернаток — до першого типу, з слабо опуклою спинкою. У сокири з Гутова рукоятка була обвита бронзовою дротяною спіраллю, обушок сокири з Горшевич був прикрашений золотим наконечником, а бокові частини лопаті — інкрустацією з семи золотих колючок. Тут, так само як і в одному з ананьїнських екземплярів, ми зустрічаємося з випадком місцевої орнаменталії сокир скіфського типу.

Деякі подібних бойових сокир було знайдено в пам'ятках раннього залізного віку на території Чехії⁵. За Й. Костжевським, сокири, знайдені в Польщі, є предметами лужицької культури, що поширилися тут під впливом, який йшов з Чехословаччини. Відмітивши надзвичайну близькість цих сокир до скіфських, Й. Костжевський робить помилковий висновок про те, що скіфи познайомилися з ними під час наскоків в область лужицької культури, в період переходу від гальштату до латену, а потім запровадили їх у себе⁶.

¹ В. В. Латишев, IOSPE, 1², 1916, стор. 32.

² А. В. Збруєва, История населения Прикамья в ананьинскую эпоху, стор. 33, 107, табл. II, 21.

³ Там же, стор. 107.

⁴ I. K o s t r z e w s k i, Czeka ny bojowe «luzuyckie» z wczesnej epoki zelaznej, Wiadomości archeologiczne, t. XI, Варшава, 1932, стор. 169 і далі.

⁵ До них належать: сокири з Скалиць, район Собеслава, Південна Чехія, дві сокири з Платениць, район Голіце, Східна Чехія; I. R i c h l ý, P ř e d h i s t o r i c k é n á l e z y v j i ž n í c h Č e c h á c h, P a m á t k y a r c h e o l o g i c k é, XXI, 81—84, табл. II, 8; J. L. P i c, Starožitnosti země české, díl II/3, табл. XXX, 2; XXXI, 7.

⁶ J. K o s t r z e w s k i, вказ. праця, стор. 173.

Залізні сокири-молотки трапляються на території Угорського Потисся¹. Більша частина їх знайдена в похованнях кінця VI—початку V ст. до н. е., в яких були також і інші предмети скіфського типу, проте основний склад інвентаря і обряд поховання є не скіфськими, а місцевими.

Деякі з сокир, що походять з могильників Чсанітелека, Ніердххаза, Сенташ-Бекерзуга, Шедвіза, цілком аналогічні скіфським сокирам-молоткам першого і другого типів. Інші мають риси, які вказують на місцеву переробку скіфського типу. Сокири, знайдені в могильнику Мешес, відрізняються від скіфських більшою довжиною і сильно вигнутим вниз обухом з круглою шишечкою на кінці. У сокири з Нагігалаша трохи вигнутий вниз обухок був прикрашений голівками тварин, виконаних у дусі звіриного стилю. Залежність цих сокир-молотків від скіфських не може викликати сумніву. Досить характерно, що поширення їх в Потиссі відноситься переважно до V ст. до н. е., коли скіфський вплив в Середній Європі був особливо сильним².

Крім цих сокир, в пам'ятках початку залізного віку в Угорщині та Трансильванії трапляються дволезові сокири місцевої форми, які не мають аналогій в Східній Європі.

Скіфія була тим центром, звідки залізні бойові сокири, поряд з іншими елементами скіфської культури, проникали на північний схід—в Прикам'я, на захід—в область лужицької культури і в Карпато-Дунайський район.

Велика кількість скіфських сокир-молотків відома в пам'ятках раннього залізного віку на Кавказі. Часто вони трапляються в комплексах з іншими різними предметами скіфського типу VI ст. до н. е., тобто того часу, до якого відносяться і найраніші поховання з сокирами на території Скіфії.

Незважаючи на типологічну близькість, певну єдність їх загальної схеми, кавказькі сокири істотно відрізняються від скіфських і не знаходять собі прямої відповідності в сокирах Скіфії.

Так, наприклад, сокири з Луговського могильника³ і з поселення біля с. Куланурхва⁴, на відміну від скіфських, дуже довгі, вузькі, майже з паралельними боками і трохи розширеним лезом, з провухом всередині і прямим чотиригранним обухом.

Своєрідна серія сокир знайдена на могильнику IV—III ст. до н. е. на Сухумській горі⁵. Багато з них мають укорочені пропорції, значне бокове потовщення в місці провуха, надмірно широке, сильно вигнуте, іноді асиметричне лезо. Деякі з кавказьких сокир мають багато спільного по формі з бронзовими сокирами попереднього періоду⁶, що дозволило висловити плідотворну думку про їх генетичну залежність від колхідо-кобанських бронзових сокир⁷.

¹ До них належать: сокира з Чсанітелека, Нагігалаша, Ніердххаза, Сенташ-Бекерзуга, Мухі, Мешеса, Дьендьеша, Шедвіза. Див. N. Feltich, *Der skythische Fund von Gartschinowo*, *Archaeologia Hungarica*, т. XV, 1934, табл. XI, 2; M. Párducz, *Zemietière hallstättien de Szentes—Vekerzug*, *Acta Archaeologica*, т. II, ч. 1—3, 1952, табл. LXVI, LXVII, LXVIII, 5; т. IV, ч. 1—2, 1954, табл. V, 4, a, b; Leszih, *Scythian finds from the Conty of Borsod*, *Folia archaeologica*, I—II, 1939, табл. IV, 14; табл. IV 20, 27, 29; *Archeologiai Estesito*, 1908, 28; S. Gallus, T. Horvath, *Un peuple cavalier préscythique en Hongrie*, *Dissertationes Pannonicae*, сер. 2, 9, Лейпциг, 1939, табл. IX.

² А. И. Мелюкова, К вопросу о памятниках скифской культуры на территории Средней Европы, *СА*, XXII, 1955, стор. 270 і далі.

³ Е. И. Крупнов, Первые итоги изучения Восточного Предкавказья, *СА*, № 2, 1957, стор. 30.

⁴ М. Трапш, Грунтовые погребения с инвентарем скифского типа в с. Куланурхва, Труды Абхазского института языка, истории и литературы, т. XXIV, 1951, Сухуми, стор. 325 і далі.

⁵ А. Л. Каландадзе, Археологические памятники Сухумской горы, Сухуми, 1953, стор. 75 і далі.

⁶ Там же, стор. 83—85.

⁷ Б. А. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, 1941, стор. 42, рис. 43, табл. XVII.

Самостійністю форм залізних бойових сокир і масовістю їх знахідок Кавказ сильно відрізняється від територій ананійської і лужицької культур, а також дунайського гальштату.

Великий інтерес являє питання про генезис скіфських сокир-молотків. Припущення М. І. Ростовцева про запозичення скіфами сокир у хеттської культури¹, як це було переконливо встановлено Г. І. Мелюковою, виявилось безпідставним². Джерела їх форми не можна шукати в областях стародавньої східної цивілізації. Зокрема, хеттські бойові сокири³ аж ніяк не можуть бути поставлені в безпосередній зв'язок з скіфськими, хоча, як вважає Б. А. Куфтин, хетто-сірійські, малоазійські бойові сокири могли мати певне значення в формуванні бронзових сокир колхідо-кобанського типу на Кавказі⁴.

З свого боку, Г. І. Мелюкова вважає, що «місцем походження цієї форми зброї може бути або лісостепова Скіфія, де сокири зустрічаються частіше, ніж в інших її областях, або Кавказ, де в епоху раннього заліза існували сокири, формою близькі до скіфських»⁵.

Тепер ця точка зору може бути трохи уточнена, оскільки повніше став відомий склад бронзових і найдавніших залізних знарядь передскіфського часу в Північному Причорномор'ї і в Середньому Подніпров'ї. З'ясувалося, що сокири на цих територіях в доскіфський час були представлені в основному різними типами кельтів, вислообушними сокирами і теслами⁶, серед яких відсутні прототипи скіфських залізних провушних сокир-молотків.

Нічого не дають для розуміння походження скіфських сокир культури Карпато-Дунайського району. В пізньому бронзовому віці тут, правда, були широко розповсюджені бронзові провушні сокири угорських типів. Проте в кінці бронзового віку угорські бронзові сокири виходять з використання. Провідними типами знарядь і тут стають різноманітні кельти і тесла⁷. Ні в типах предметів, ні в хронології не можна простежити наявність будь-яких зв'язків поміж угорськими бронзовими і скіфськими залізними бойовими сокирами.

Кельти і вислообушні сокири були провідними знаряддями пізнього бронзового віку і в Волго-Камському басейні⁸.

Серед знарядь пізнього бронзового віку Східної Європи і Західного Сибіру зустрічаються одиничні знахідки сокир-молотків, які трохи нагадують скіфські. Інтересна в цьому відношенні сокирка з подовженим обухом із Баладинського скарбу бронзових інструментів, що датується В. І. Мошинською першою третьою I тис. до н. е.⁹ Як аналогію їй автор наводить бронзову сокиру з музею Томського університету¹⁰. Сокира, подібна томській, відома з кол. Чистопольського повіту,

¹ М. И. Ростовцев, Скифия и Боспор, стор. 347, 348.

² А. И. Мелюкова, Войско, вооружение и военное искусство скифов, автореферат канд. диссертации, М., 1950, стор. 15.

³ F. Naphtag, *Kaukasus—Luristan*, ESA, XI, стор. 63.

⁴ Б. А. Куфтин, Материалы к археологии Кавказа, т. I, Тбилиси, 1949, стор. 225—233.

⁵ А. И. Мелюкова, *вказ. праця*, стор. 15.

⁶ О. А. Кривцова-Гракова, Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы, МИА, № 46, стор. 132 і далі; А. И. Тереножкин, Среднее Поднепровье в начале железного века, СА № 2, 1957, стор. 47—63; В. А. Іллінська, Нові дані про пам'ятки епохи бронзи в лівобережному Лісостепу, Археологія, т. X, 1957, стор. 60 і далі; ії ж, Раскопки поселения бондарихинской культуры у с. Оскол, КСИИМК, вып. 8, 1959.

⁷ G. Childе. *The Danube in prehistory*, Оксфорд, 1929, стор. 270 і далі; стор. 370 і далі.

⁸ А. В. Збруева, Культура поздней бронзы в Прикамье, СА, № 2, 1957, стор. 29 і далі.

⁹ В. И. Мошинская, Баладинский клад бронзовых инструментов, КСИИМК, вып. 67, 1957, стор. 114.

¹⁰ Там же, стор. 145.

Казанської губ.¹ Незважаючи на деяку схожість, зв'язок цих сокир з скіфськими залишається неясним, очевидно, чисто формально-типологічним. Знаряддя такі — рідкі, знахідки їх розкидані на великій території і належать до пам'яток різних культур.

Найімовірнішим залишається висловлене А. І. Мелюковою припущення, що місцем походження скіфських бойових сокир був Кавказ, де в кінці епохи бронзи і рубежу епохи заліза, в IX—VII ст. до н. е., були особливо широко поширені бронзові провушні сокири.

В результаті вивчення кавказьких сокир кінця бронзового віку були виявлені основні їх типи, властиві колхідській, кобанській і прикубанській культурам Кавказу². Як відзначає Є. І. Крупнов, спільним для культур всього Західного Кавказу і Передкавказзя служить сокира, яка займає немов би проміжне становище між кобанським і прикубанським типами (рис. 12, 1). Поширення цієї сокири на території різних культур свідчить, на думку Є. І. Крупнова, про певні переваги знаряддя цього типу в порівнянні з іншими³.

Такі сокири мають пряму клиновидну лопать з вигнутим лезом, трохи скошеним і відтягнутим до тильного боку, невелике потовщення в провусі і короткий шестигранний, з невеликим потовщенням на кінці обухок. Ряд ознак зближує кавказьку сокиру такого типу з скіфськими сокирами-молотками. Головну відзнаку становить більш короткий обух.

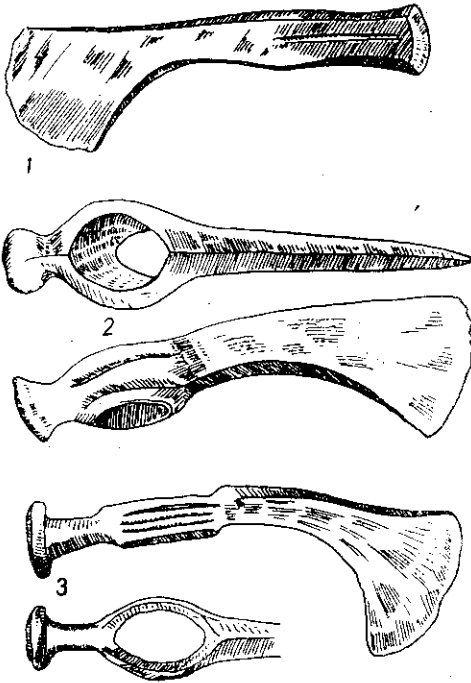

Рис. 12. Кавказькі бронзові сокири кінця епохи бронзи:

1 — основний тип кавказьких бронзових сокир кінця періоду бронзи (по Є. І. Крупнову); 2 — з Бургустанського скарбу; 3 — з станиці Кам'яностської.

Слід відзначити, що серед пізніх кавказьких бронзових сокир трапляються окремі екземпляри з виділеним молоткоподібним обухом, які ще більше наближаються до скіфських. Такими є сокири, знайдені в складі Бургустанського (рис. 12, 2), Бекешевського і Піцундського скарбів⁴. Цікавою є бронзова сокирка, знайдена біля станиці Кам'яностської (рис. 12, 3) з витягненим молотковидним обухом, що закінчується грибовидною шляпкою⁵. Форма і пропорції цієї сокири дуже близькі до скіфських.

Наявність тісного контакту між скіфськими племенами Причорномор'я і населенням Кавказу в VII—VI ст. до н. е. неодноразово відмічалася археологами-кавказознавцями. Проникнення скіфів на Кавказ по часу збігалось з періодом корінного перелому в матеріальній

¹ А. В. Збруева, вказ. праця, стор. 39, табл. 2, тип. VI.

² Е. И. Крупнов, О происхождении и датировке кобанской культуры, СА, № 1, 1957, стор. 62; А. А. Иессен, Прикубанский очаг металлургии и металлообработки в конце медно-бронзового века, МИА, № 23, стор. 75 і далі; О. М. Джаридзе, Бронзовые топоры Западной Грузии, СА, XVIII, стор. 281 і далі.

³ Е. И. Крупнов, вказ. праця, стор. 63.

⁴ А. А. Иессен, вказ. праця, стор. 91, рис. 20; стор. 104, рис. 37; стор. 92, рис. 21; стор. 99, рис. 32.

⁵ Там же, стор. 106, рис. 42.

культури, викликаного переходом у виробництві від бронзи до заліза, внаслідок якого сталося значне змінення форми багатьох знарядь праці і предметів озброєння як у кавказьких, так і у скіфських племен в областях на північ від Чорного моря.

В ті часи на Кавказі широко розповсюджуються скіфські акінаки, списи, наконечники стріл, предмети кінської вузди і прикраси в звіриному стилі. З другого боку, скіфська культура збагачується рядом запозичень з Кавказу і Закавказзя у вигляді вудил з псаліями кобанського типу, бронзових клепаних посудин, оздоблених багатими золотими прикрасами келермеського і мельгунівського мечів тощо.

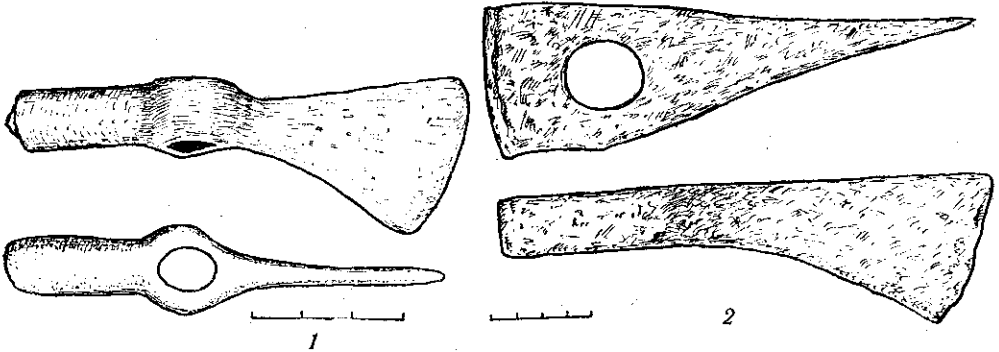

Рис. 13. 1. Бронзова сокирка-скипетр з с. Березані; 2. Клиновидна сокира з могильника у с. Фальшивий Геленджик.

У світлі цього здається цілком ймовірним, що скіфи могли запозичити на Кавказі і бойові сокири-молотки, які були там, поряд з кинджалами, основним видом зброї горців вже в епоху кобанської і колхідської культур.

Деякі істотні відмінності у формах між кавказькими і скіфськими залізними бойовими сокирами, про що мова йшла вище, очевидно, пояснюються тим, що, виходячи з спільних бронзових прототипів, вони на Кавказі і в Скіфії видозмінювалися протягом часу, в залежності від місцевого досвіду військової справи і традиційних навичок ковальського ремесла.

Від автора. З часу написання цієї статті одержані деякі нові дані, що мають пряме відношення до розглянутої нами теми. Як вдалося встановити при огляді колекцій Одеського археологічного музею, бронзова сокирка з острова Березані належить до числа сокир-скипетрів. Форма її відтворює звичайний тип сокири-молотка (рис. 13, 1). Ця знахідка істотно доповнює наші уявлення про типи вотивних скіфських сокир-скипетрів і про дату їх. Для розуміння давності та джерел походження цієї серії предметів виключно велике значення має знахідка бронзової сокири-скипетра з могили VIII—VII ст. до н. е. поблизу м. Кисловодська¹, з ключовидно загнутим кінцем, передній край якого оформлений у вигляді кінської голівки, а кругле око, яке знаходиться на місці проуха — у вигляді солярного значка.

Нові, і з нашої точки зору, вирішальні доводи походження скіфських сокир-молотків від бронзових кавказьких прототипів дають знахідки залізних, дуже близьких формою до скіфських сокир, знайдених в одних комплексах з кобанськими бронзовими сокирами в могильнику VIII—VII ст. до н. е. біля с. Тлі².

¹ Е. И. Крупнов, Древняя история Северного Кавказа, М., 1960, стор. 459, табл. XXXVII.

² Б. В. Техов, Могильник эпохи поздней бронзы у с. Тли, СА, № 1, 1960, стор. 166, 171, поховання 15, 16.

СКИФСКИЕ ТОПОРЫ

Резюме

Появление железных проушных топоров у народов Юго-Восточной Европы относится к скифской поро. В памятниках скифского времени Северного Причерноморья известны рабочие топоры, боевые секиры, а также бронзовые художественно оформленные декоративные топоры.

Скифские рабочие топоры подразделяются на два основных типа: тонкообушные и массивнообушные. Некоторые из них использовались в качестве ударного орудия.

Среди боевых топоров могут быть выделены клиновидные топоры, клевцы и секиры-молотки. Клиновидные боевые топоры типологически очень близки к рабочим массивнообушным. По-видимому, этот тип топора в равной степени использовался как оружие и как орудие труда. На основе простых клиновидных массивнообушных топоров вырабатывается более специализированная форма боевых клиновидных топоров с дуговидной выемкой в основании.

Боевые клевцы появляются в составе скифского вооружения с VI в. до н. э. Представляется вероятным, что они ведут свое происхождение с востока, из Сибири или области ананьинской культуры. Основным типом оружия этой серии являются секиры-молотки, известные в скифской культуре в VI—III вв. до н. э. Древность этого оружия у степных собственно скифских племен засвидетельствована данными письменных источников и большим количеством изображений, наиболее ранними из которых являются изображения на келермесской секире и скифских каменных стелах.

Бронзовые, оформленные в зверином стиле топоры служили, по-видимому, военными отличительными значками предводителей родовых скифских отрядов или каких-то иных подразделений скифского войска.

Из Северного Причерноморья боевые топоры типа секир-молотков проникали в Прикамье, на запад — в область лужицкой культуры и в венгерское Потисье.

Местом происхождения скифских секир-молотков, по-видимому, является Кавказ, где в конце эпохи бронзы были широко распространены бронзовые проушные топоры, отдельные типы которых могут рассматриваться как исходные формы для скифских топоров.